

RANÁ FÁZE EKONOMIKY CISTERCKÝCH KLÁŠTERŮ V ČECHÁCH.

12.-13. STOLETÍ

Kateřina Charvátová

ŘÁDOVÉ PŘEDPISY

Na počátku cisterckého řádu existovala idea specifické cistercké ekonomiky, která měla cisterciáky odlišovat od jiných klášterů. Tato ekonomická reforma odmítala bezpracné zisky klášterů obvyklé v prostředí benediktinského řádu, kde zdroj příjmů tvořily především různé formy desátků a poddanské dávky¹ a místo nich očekávala nový způsob hospodaření, v němž by hlavní roli hrála práce členů řádu. Podle této ideje měly jednotlivé cistercké kláštery přijímat od svých mecenášů pouze půdu (polnosti, vinice, louky, lesy atd.), vody (potoky, řeky, jezera atd.) a z nich sami získávat užitek. Klášterní půda měla být spravována prostřednictvím velkých hospodářských dvorů nazývaných grangie, jež měly být centry jak hospodářství zaměřeného na pěstování obilí, tak i na chov dobytka. Pracovní sílu grangií zajišťovali především konvrši, vnímaní od počátků jako hlavní pracovní síla řádu. Vedle nich se počítalo i s pracovním nasazením námezdníků.² Na grangiích se s mnišskou prací nepočítalo, neboť mniši se s ohledem na své liturgické povinnosti nemohli příliš vzdalovat od konventního chrámu a jejich úkolem mohlo být pouze obdělávání pozemků v blízkosti kláštera. S ekonomikou také nepřímou souvisel požadavek řádu, aby byly kláštery zakládány

¹ Ecclesiis, altaria, sepulturas, decimas alieni laboris uel nutrimenti, uillas, uillanos, terrarum census, furnorum et molendinorum redditus, et cetera his simile monastice puristi adversantia, nostri et nominis et ordinis excludit institutio (*Exordium cistercii, Summa Cartae Caritatis cum Capitulis*, in: Narrative and Legislative Texts from early Cîteaux, ed. Ch. Waddel, Studia et Documenta IX, Cîteaux, Commentarii cistercienses 1999, kap. XXIII, s. 191).

² Monachis nostri ordinis debet prouenire uictus de labore manuum, de cultu terrarum, de nutrimento pecorum. Vnde licet nobis possidere ad proprios usus aquas, silvas, vineas, prata, terras a secularium hominum habitatione semotas.... Ad hec exercenda nutrienda, conseruanda, seu prope seu longe grangias habere possumus, per conversos custodiendas et procurandas (*Exordium cistercii, Summa Cartae Caritatis cum Capitulis*, in: Narrative and Legislative Texts from early Cîteaux, ed. Ch. Waddel, Studia et Documenta IX, Cîteaux, Commentarii cistercienses 1999, kap. XV, s. 189). Srv. též kap. XIX a XX, s. 190. Per conversos agenda sunt exercitia apud grangias et per mercenarios (*Instituta Generalis Capituli*, tamtéž kap. VIII, s. 328).

v stranou osídlených míst a mniši zde žili odděleni od světa. Jednou z významných aktivit cisterciáků se mělo stát klučení dosud neosídlené půdy a její obracení v kulturní krajinu, práce mnichů tak měla mít charakter vtiskování Boží pečete do pustých území.³

Tyto řádové předpisy, jak je dnes již všeobecně známo, zůstaly z větší částí pouze teorií. V úplnosti byly dodržovány jen v první fázi existence cisterckého řádu, a přísně snad jen v samotném Clairvaux v době, kdy tento klášter vedl sv. Bernard, jehož teologicko-ekonomické vize tento cistercký hospodářský model odráží. Přímé obdělávání půdy nikdy nepředstavovalo jediný zdroj příjmů cisterciáků, vedle něj řád měl i jiné, bezpracné zisky, ačkoliv tyto byly alespoň teoreticky zakázány. Rozbor pramenů dvaceti burgundských klášterů včetně Cîteaux ukázal, že i v rané fázi řádu, v první polovině 12. století, vlastnili tamní cisterciáci nejen půdu, kterou sami obdělávali, ale v malé míře i poddané, od nichž pobírali dávky, dále mlýny a v ojedinělých případech také kostely s desátky.⁴ Některé principy řádového ekonomického modelu se však vžily, například obhospodařování půdy prostřednictvím grangií⁵ či využívání pracovní síly laických bratří.⁶

Lze však pozorovat velký rozdíl mezi pojetím hospodářství u francouzských či obecněji řečeno západoevropských klášterů, jejichž ekonomika byla řádovým normám přeci jen mléže blíže a mezi hospodářskou realitou cisterckých klášterů ve střední Evropě. Zatímco západoevropské kláštery vycházely v prvních stoletích existence řádu cisterckému

³ In civitatibus, castellis, villis, nulla nostra construenda sunt coenobia, sed in locis a conversatione hominum semotis (*Instituta generalis Capituli apud Cistercium*, in: Narrative and Legislative Texts from early Cîteaux, ed. Ch. Waddel, Studia et Documenta IX, Cîteaux, Commentarii cistercienses 1999, kap. I s. 458. Cîteaux, z něj si následovníci zakladatelů řádu brali příklad, je při příchodu prvních mnichů popisováno jako loccum tunc scilicet horris et vaste solitudinis (*Exordium Cistercii*, in: Narrative and Legislative Texts from early Cîteaux, ed. Ch. Waddel, Studia et Documenta IX, Cîteaux, Commentarii cistercienses 1999, kap. I, s. 400).

⁴ C. BOUCHARD, *Cistercian Ideals versus Reality: 1134 reconsidered*, Cîteaux 39, 1987, s. 217–231.

⁵ V západní Evropě se grangie se staly běžným nástrojem cistercké ekonomiky. Velké kláštery vlastnily mezi 15 až 30, malé ústavy 4–5 grangií. Ve většině zemí hrály hlavní roli grangie obilnářské, v některých oblastech jako v Anglii, Walesu nebo v oblasti Pyrenejí dosáhly značného ekonomického významu dvory specializované na chov ovcí (C. H. BERMAN, *Medieval Agriculture, the Southern French Countryside, and the Early Cistercians. A study of Forty-three monasteries*. Transaction of the American Philosophical Society, volume 76, part 5, Philadelphia 1986. R. A. DONKIN, *The Cistercians: Studies in the Geography of the medieval England and Wales*, Toronto 1978. D. H. WILLIAMS, *The Welsh Cistercians I, II*, Caldey Island, 1984–1985).

⁶ Velké kláštery jako Clairvaux, Pontigny či anglické Rievaulx měly v polovině 12. století 100–200 mnichů a 300–500 konvršů (B. BARRIÈRE, *Le domaine Cistercien*, in: Saint Bernard et le monde cistercien, s. 102–103).

ekonomickému modelu vsťíc pěstováním vlastního hospodářství, grangiemi a uplatněním práce konvršů,⁷ střeoevropští cisterciáci od prvopočátku zakládali svou ekonomiku přinejmenším zčásti na rentovém hospodářství, jež bylo s teoretickými požadavky řádu v příkrém rozporu.⁸

ZALOŽENÍ CISTERCKÝCH KLÁŠTERŮ V ČECHÁCH

Do českých zemí přišel cistercký řád prostřednictvím německých klášterů ležících nepříliš daleko od české hranice. Hlavní role připadla opatstvím Waldsassen, ležícímu v historickém Chebsku (Egerland), a franckému Ebrachu (spolu s jeho dcerou Langheimem), jež v Čechách vytvořily řádové dílčí větve. Ve 13. století přišly do Čech mniši též ze dvou rakouských klášterů, Heiligenkreuz a Wilhering. Svým původem byl cistercký řád v českých zemích ryze střeoevropský bez přímého filiačního kontaktu na Francii. To se mimo jiné odrazilo i v jeho přístupu k ekonomickým otázkám.

Na území dnešních Čech vzniklo v období do konce 13. století devět cisterckých opatství. Tři byla založena ve čtyřicátých letech 12. století, další dvě před koncem téhož věku. Čtyři opatství vznikla v průběhu 13. století, přičemž tři z nich v jeho třetí čtvrtině a poslední na konci století.⁹

⁷ *L'économie cistercienne*, Géographie-Mutations du Moyen-Age aux Temps modernes, Flaran 3, 1981, Auch 1983; B. BARRIERE, *L'Abbaye cistercienne d'Obazine en Bas-Limousin, les origines – le patrimoine*. Tulle: Conseil Général de la Corrèze, 1977; B. BARRIERE, éd. - *Le Cartulaire de l'abbaye cistercienne d'Obazine: XIIIe-XIIIe s.* Clermont-Ferrand: Université de Clermont-Ferrand II, 1989.

⁸ S. TRAWKOWSKI, *Gospodarka wielkiej własności cysterskiej na dolnym Śląsku w XIII wieku*, Warszawa 1959; Z. WIELGOSZ, *Wielka własność cysterska w osadnictwie pogranicza Śląska i Wielkopolski*, Poznań 1964. W. SCHICH, *Zum Wirken der Zisterzienser im östlichen Mitteleuropa im 12. und 13. Jahrhundert*, in: *Zisterziensische Spiritualität. Theologische Grundlagen, funktionale Voraussetzungen und bildhafte Ausprägungen im Mittelalter. Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktinerordens und seiner Zweige* 34, Suppl.4, ed. C. Caspar. K. Schreiner, Erzabtei-St-Otilien 1994, s. 269 – 294; *Zisterziensische Klosterwirtschaft zwischen Ostsee und Erzgebirge. Studien zu Klöstern in Vorpommern, zu Himmelpfort in Brandenburg und Grünhain in Sachsen*, ed. W. Schich, Studien zu Geschichte, Kunst und Kultur der Zisterzienser 19, Berlin 2004, *Norm und Realität, Kontinuität und Wandel der Zisterzienser im Mittelalter*, ed. F. J. Felten, W. Rösener, Berlin 2009.

⁹ V Čechách vznikla tato opatství cisterckého řádu - Sedlec (1142), Plasy (1144), Pomuk (1145), Hradiště (před 1184), Osek (cca 1198), Vyšší Brod (1259), Zlatá Koruna (1263), Sváté Pole (1272), Zbraslav (1292). Zařazení kláštera Žďár k českým řádovým domům je sporné. Žďárský klášter vznikl sice v Čechách, avšak na samé

Z hlediska polohy klášterů můžeme říci, že většina řádových domů byla založena v podhůří pohraničních hor, v krajině jen málo osídlené, která teprve čekala na své odlesnění, nebo kde kolonizace právě probíhala. Jen dva z klášterů vznikly na starém sídelním území, a to ústav nejstarší a nejmladší.¹⁰ Z hlediska zemědělského potenciálu je třeba uvést, že široké pásy českých vysočin neoplývaly příliš kvalitní půdou, na rozdíl od oblastí vnitrozemských, kde byly výchozí podmínky pro pěstování obilí a dalších náročnějších plodin výrazně větší.

PRAMENY

Charakter poznání středověké ekonomiky cisterckých klášterů závisí podstatně na množství a kvalitě pramenů, které máme k dispozici. Nejvíce informací přinášejí prameny písemné, jež však jsou pro středověk značně torzovitě. Tři ze sledovaných klášterů nemají archiv zachován vůbec,¹¹ v případě ostatních opatství listinný materiál existuje, k dispozici jsou však jen zlomky jeho původního množství. Ani výpovědní schopnost existujících písemných pramenů není příliš vysoká, informace, jimiž disponují, se totiž nejčastěji týkají jen názvu a typu jednotlivých lokalit v klášterní držbě, jinými slovy historik se dovídá o existenci vesnic, dvorů nebo hospodářských zařízení, nikoliv však o jejich fungování v rámci cisterckého hospodářství. Více informací poskytují některé z listin 14. století, z doby, kdy docházelo k restrukturalizaci klášterní ekonomiky. V souvislosti s pronájmy dvorů nebo emfyteutizací vesnic se někdy vyskytují podrobnější popisy lokalit, jež podávají zprávy o rozsahu polností, počtu a typu budov, o vybavení hospodářských dvorů, množství a struktuře chovaného dobytka atd.

Z pramenů vyprávěcích jsou k dispozici pro 13. a 14. století dvě kroniky, jež se dotýkají mimo jiné i hospodářských otázek, a to kroniky sepsané v kláštřech ve Žďáru a na

hranici s Moravou. Vzhledem k tomu, že většina jeho statků ležela na Moravě, byl již od středověku vnímán jako klášter moravský. V současné době, po novověké úpravě hranic, se i klášter sám nachází na moravské půdě.

¹⁰ Na starém sídelním území se nacházely kláštery Sedlec a Zbraslav.

¹¹ Zanikly archivy někdejších klášterů Pomuk, Hradiště a Svaté Pole.

Zbraslavi.¹² Žádná z těchto kronik se však hospodářství speciálně nevěnuje, a informace tohoto charakteru jsou povytce náhodné. Existuje-li jen omezené množství písemných pramenů, ještě méně máme k dispozici pramenů hmotných. V areálech klášterů se zachovalo několik hospodářských budov,¹³ dále hmotné pozůstatky vodních zařízení, přírodní kanály a rezidua systému rozvodu vody v opatství.¹⁴ Dosud jen málo se cistercké ekonomice věnuje systematická archeologie. Z hospodářských dvorů byl odkryt jen jediný, zaniklá grangie Hrnčíře oseckého kláštera.¹⁵

Obraz cisterckého hospodářství doplňují informace toponomastické, založené na místních a zejména pomístních jménech, jež dokládají na klášterních panstvích širokou škálu ekonomických aktivit.¹⁶

OBVĚNĚNÍ

Obvěnění českých klášterů ukazuje, že se cisterciáci v Čechách ve věci majetku, jenž přijímaly, řádovými předpisy neřídily. Již ve 12. století při fundaci sedleckého (1142), plaského (1144) nebo oseckého (1198) opatství tvořily klášterní věno především poddanské vsi. Vedle nich cisterciáci dostávali usedlosti (praedium), dvorce (curia), desátky různé povahy (decimae), podíly na clech a také jednotlivé lidi. Volná půda nebo lesní újezdy

¹² *Cronica domus Sarensis Maior et Minor*, ed. J. Ludvíkovský – M. Zemek, překlad R. Mertlík – M. Zemek, k vydání připravili L. Kysučan – L. Nováková, Třebíč 2003; *Chronicon Aulae Regiae*, ed. J. Emler, Fontes rerum Bohemicarum IV, Praha 1884, s. 3–344.

¹³ V Plasech je zachována románská sýpka, ve Zlaté Koruně pozdně gotická; v Pomuku stojí torzo románského mlýna.

¹⁴ J. ŘEHÁK, *Vodní systém plaského kláštera*, in: *850 let plaského kláštera*, Sborník příspěvků semináře „Vývoj a význam plaského kláštera pro české dějiny“ pořádaného v Mariánské Týnici ve dnech 31. 5.–2. 6. 1995, ed. J. Fák, Královice 1995, s. 93–106; J. ŘEHÁK SEV.- J. ŘEHÁK, JUN. *Nové poznatky o vodním systému kláštera v Plasích*, in: *Plaský klášter a jeho minulý i současný přínos pro kulturní dějiny*, ed. J. Fák, Mariánská Týnice 2005, s. 39–48.

¹⁵ P. MEDUNA, *Curia Hirnzhedil. Příspěvek k poznání restrukturalizace osídlení nejstarší osecké klášterní državy*, in: *Cysterki w dziejach i kulturze ziem polskich, dawnej Rzeczypospolitej i Europy Środkowej*, ed. A. Wyrwa, Poznań 2004, s. 1066–1072.

¹⁶ Z literatury vztahující se k využití toponomastiky pro poznání hospodářských aktivit cisterckých klášterů např. A. BERNDORF, *Toponomastika jako pomocník při nedostatku dokladů a pramenů*, Zprávy místopisné komise 8, 1967, 16–24; TÝŽ, *Pomístní jména na Nepomucku*, Zprávy místopisné komise 10, 1969, s. 195–204.

v těchto nadačních darech vůbec nefigurují.¹⁷ Podobný obraz skýtají i fundace 13. století. Ne půda obdělávaná vlastníma rukama, ale census z jednotlivých vsí představoval základ všech nadačních darů. V něčem se však strategie zakladatelů přece jen změnila. Vedle vsí a dvorů se ve 13. století jako součást věna objevuje také nekolonizovaná lesní půda. Donace půdy sehrála nejvýznamnější úlohu při fundaci kláštera Zlatá Koruna, kterému jeho zakladatel, Přemysl Otakar II. věnoval rozsáhlé území v jižních Čechách o rozsahu cca 880 km². Panovníkův čin měl politický podtext, neboť král chtěl toto území dostat z dosahu možné šlechtické kolonizace a darování církevní instituci si nad ním i do budoucna zachovat určitá práva.¹⁸

Obvěňování cisterckých klášterů v Čechách od samého počátku existence cisterckého řádu v Čechách bylo v rozporu s normativními požadavky řádu. U všech českých a moravských klášterů tvořil základ ekonomiky rentový velkostatek, vlastnictví vesnic a přijímání dávek od poddaných. Zcela v rozporu s řádovými předpisy se východiskem hospodářství staly bezplatné zisky. Tento poznatek se týká i nejstarší vrstvy klášterů, které vznikly ještě za života sv. Bernarda. Obdarování klášterů se však nepochybně dalo se souhlasem řádových představitelů, neboť přivtělení nové filiace schvalovala generální kapitula na doporučení otce-opata nové instituce a obvykle dvou inspektorů, kteří ještě před založením navštívili místo budoucího opatství a podmínky fundace projednali se zakladatelem.¹⁹ Řád si pravděpodobně nemohl dovolit odmítnout věno jen proto, že svou strukturou neodpovídalo řádovým předpisům. V přijímání vesnic a dalších zdrojů

¹⁷ *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae I–V*, edd. G. Friedrich et alii. Pragae 1904 sqq. (dále CDB) I, č. 155, s. 155-157; č. 396, s. 408-410; CDB II, č. 64, s. 59-60. Nadace dalších dvou klášterů založených ve 12. století, totiž Pomuku a Hradiště nejsou známy.

¹⁸ Lesní půda se stala významnou součástí obvěnění Nížkova (CDB III/1, č. 100, s. 115-117) a zejména královského kláštera Zlatá Koruna. (CDB V/1, č. 391, s. 581-582). Klášterní les tvořil součást nadání též v případě rožmberského kláštera Vyšší Brod (Altovadum, Hohenfurt) - CDB V/1, č. 187, s. 298-300.

¹⁹ První známé *inspectio loci* na půdě českého státu se vztahuje k moravskému Velehradu - *Statuta Capitulum generalium Ordinis Cisterciensis ab anno 1116 ad annum 1784*, ed. J. M. Canivez, Louvain 1933-1941 (dále Statuta) I, 1204, č. 44, s. 305. Řádová inspekce před založením kláštera je dále doložena pro nezdařenou fundaci v Nížkově (Statuta II, 1237, č. 62, s. 180; opakovaná výzva Statuta II, 1238, č. 48, s. 194-195), pro klášter ve Vyšším Brodě (Statuta II, 1259, č. 50, s. 459), pro Zlatou Korunu (Statuta II, 1259, č. 52, s. 459) a pro Svaté Pole (Statuta III, 1272, č. 38, s. 112). *Inspectio loci* se týká výhradně fundací 13. století.

bezpracného zisku se české cistercké kláštery nelišily od jiných řádových opatství ve střední Evropě.²⁰

Pokud víme, že založení a obvěnění klášterů neprobíhalo podle řádových předpisů, položme si otázku, do jaké míry byly tyto předpisy reflektovány v dalším hospodářském životě českých řádových domů. Jak cisterciáci se svým věnem naložili a do jaké míry se v orientaci svého hospodářství řídili řádovými statuty?

RENTOVÝ VELKOSTATEK

Podle výpovědi pramenů je jisté, že cistercké kláštery v Čechách se snažily po celý středověk svůj rentový velkostatek rozvíjet. Ve starších obdobích iniciovaly dary mecenášů, ať již členů zakladatelské rodiny nebo jiných donátorů, od 13. století (většinou spíše až od jeho 2. poloviny) se podle možností samy na rozvoji svých panství aktivně podílely, ať již nákupy vesnic nebo jejich zakládáním.

Na kolonizaci se podílely pravděpodobně všechny kláštery, výsledky jejich činnosti však nebyly s výjimkou kláštera Zlatá Koruna příliš velké. U většiny cisterckých panství kolonizační přírůstky jen doplňovaly klášterní panství, vytvořené jiným způsobem. Ptáme-li se, proč kolonizace cisterckých klášterů nenabyla větších rozměrů, musíme poukázat na skutečnost, že opatství obvykle neměla pro svou zakladatelskou činnost dostatek vhodné půdy. Pouze klášter Zlatá Koruna vlastnil rozsáhlé lesní oblasti, v nichž se jeho kultivační a

²⁰ K českým klášterům detailně K.CHARVÁTOVÁ, *Dějiny cisterckého řádu v Čechách 1142-1420*, 1. svazek *Fundace 12. století*, Praha 1998; 2. svazek *Kláštery založené ve 13. a 14. století*, Praha 2002. Převaha lokalit, z nichž klášterům plynula renta (poddanské dávky) byla běžná i u klášterů v Polsku, srv. např. *Monasticon Cisterciense Polonie*, ed. A.M. Wyrwa, J. Strzelczyk, K. Kaczmarek, Poznań 1999; v Uhrách (F. L. HERVAY, *Repertorium historicum ordinis Cisterciensis in Hungaria*, Romae 1984, stejně jako v různých částech dnešního východního Německa; například v Braniborech (U.CREUZ, *Bibliographie der ehemaligen Klöster und Stifte im Bereich des Bistums Berlin, des Bischöflichen Amtes Schwerin und angrenzende Gebiete*, Leipzig 1983), v Sasku, v Meklenbursku a v Předních Pomořanech (D. BULACH, *Zisterzienser und Stadt. Die städtischen Beziehungen der Vorpommerischen Klöster Edlena, Neuenkamp und Hidensee*, in: *Zisterziensische Klosterwirtschaft zwischen Ostsee und Erzgebirge. Studein zu Klöstern in Vorpommern, zu Himmelpfort in Brandenburg und Grünhain in in Brandenburg und Grünhain in Sachsen. Studien zu Geschichte, Kunst und Kultur der Zisterziensern* 19, ed. W. Schich, Berlin 2004, s. 85-86. Obecně k tématu cistercké ekonomiky ve středovýchodní Evropě W. SCHICH, *Zum Wirken der Zisterzienser im östlichen Mitteleuropa im 12. und 13. Jahrhundert*.

zakladatelské aktivity mohly rozvinout. Ostatní kláštery takovou příležitostí nedostaly.²¹ Česká situace jen potvrzuje poznatky z jiných zemí, kde se ukázalo, že cistercká kolonizace byla mnohem menší než předpokládala literatura 19. a raného 20. století.²²

Opatství se snažila vytvořit centralizovaná panství kolem kláštera, pro něž od druhé poloviny 13. století též získávala vrchnostenská práva.²³ Rozšiřování klášterního velkostatku pokračovalo plynule po celé středověké období až do husitských válek. V úsilí o vytvoření výnosného rentového velkostatku byla jednotlivá opatství různě úspěšná. Záleželo na možnostech daných polohou kláštera; v místech kolonizace bylo snažší získat nové vesnice než na starém sídelním území, bylo zde i možné se v různé míře na kolonizaci také podílet. Záleželo též na době vzniku kláštera, v raném středověku byla šance na velký rozvoj majetku vyšší než u institucí založených na konci 13. a ve 14. století. Lepší výchozí postavení ústavy založené panovníkem, než fundace šlechtické.

Úspěšnost jednotlivých opatství při budování klášterního panství jsme schopni porovnat až pro období počátku 15. století. Nejrozsáhlejší država patřila tehdy opatství Zlatá Koruna, které i díky své rozsáhlé kolonizaci vlastnilo 150 vesnic. Do druhé kategorie klášterů náležely kláštery Hradiště nad Jizerou, Pomuk, Plasy a Vyšší Brod, jež získaly mezi 70-90 vesnicemi, třetí kategorii tvořily kláštery Sedlec, Zbraslav a Osek, jejichž panství zahrnovala

²¹ Rozsah kolonizace cisterckých klášterů v Čechách se pohyboval od dvou či tří nově založených vesnic po cca dvě desítky lokali (K.CHARVÁTOVÁ, *Dějiny cisterckého řádu v Čechách 1142-1420*, 1. svazek *Fundace 12. století*; 2. svazek *Kláštery založené ve 13. a 14. století*). Klášter Zlatá Koruna ve svém újezdu založil 97 vsí (J. KADLEC, *Dějiny kláštera Svaté Koruny*, České Budějovice 1949, s. 56-60).

²² S. EPPERLEIN, *Gründungsmythos deutscher Zisterzienserklöster westlich der Elbe in hohen Mittelalter und der Bericht des Leubuser Mönches im 14. Jahrhundert*, Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte III, 1967; TÝŽ, *Zur wirtschaftspolitik von Zisterzienserklöstern östlich und westlich der Elbe im 12. und 13. Jahrhundert*, in: *Historia i kultura cystersów w casnej Polsce i ich europejskie związki*, ed. J. Strzelczyk Poznań 1977, s. 25-31; S. TRAWKOWSKI, *Gospodarka wielkiej własności cysterskiej na dolnym Śląsku w XIII. wieku*, Warszawa 1959, s.174 ; J. DOBOSZ-A.WYRWA, *Działalność gospodarcza cystersów na ziemiach Polskich*, in: *Monasticon Cisterciense Polonia*, Tom I, ed. A. Wyrwa, J.Strzelczyk, K.Kaczmarek, Poznań 1999, s. 189-212. W. SCHICH, *Zum Wirken der Zisterzienser im östlichen Mitteleuropa im 12. und 13. Jahrhundert*, s. 279-280; P. RÜCKERT, *Zisterzienser und Landesausbau: Ordensideal und Realität in deutschen Südwesten*, in: *Norm und Realität . Lontinuität und Wandel der Zisterzienser im Mittelalter*, ed. F.J.Felten, W. Rösener, Berlin 2009, s. 97-116.

²³ Blíže k těmto tématům v kapitolách věnovaných jednotlivým českým řádovým domům in: K. CHARVÁTOVÁ, *Dějiny cisterckého řádu v Čechách 1142-1420*, 1. svazek *Fundace 12. století*; 2. svazek *Kláštery založené ve 13. a 14. století*.

kolem 50 vsí. Nejmenší doména, jež náležela klášteru Svaté Pole, čítala pouze 13 vesnických lokalit.²⁴ Z hlediska celistvosti panství lze državy Plas, Pomuku a Zlaté Koruny označit za zcela centralizované, u Sedlce, Hradiště, Oseku a Vyššího Brodu lze mluvit o držbě částečně či z větší části centralizované. Enklávy majetku mimo panství u kláštera lze v případě posledně tří jmenovaných vnímat jako záměr, jako snahu získat majetky v úrodných oblastech, i když opatství samo leželo pod horami (Osek, Vyšší Brod) nebo ne na půdách tak výnosných jakými oplývá Polabí, kam směřoval zájem kláštera Hradiště nad Jizerou. Panství zbraslavského kláštera, založené na konci 13. století, mělo své statky od počátku rozdělené do dvou celků, na panství v okolí kláštera a na majetky ve východních Čechách na čerstvě kolonizovaném území kolem hradu Lanšperka.²⁵ Država kláštera Svaté Pole netvořila kompaktní celek, zároveň však je nutno říci, že jednotlivé lokality či skupinky lokalit od sebe dělila jen nevelká vzdálenost.

Rentový velkostatek a příjmy, které cisterciákům poskytoval, tvořil pravděpodobně po středově základem ekonomiky všech cisterckých opatství v Čechách. I když kláštery měly i své režijní hospodářství, finance, jež jim plynuly z poddanských dávek, představovaly nejvýznamnější složku jejich rozpočtu. Kláštery proto také po celý středověk usilovaly o jeho rozvoj.

GRANGIE

Vedle to, že měly zájem na budování a rozvíjení rentového velkostatku, budovaly všechny cistercké kláštery také hospodářství založené na dvorech. Výstavba dvorů začala

²⁴ Zlatá Koruna vlastnila 150 vesnic, Hradiště 90, Pomuk 80, Plasy 75 a Vyšší Brod 70, Zbraslav, Sedlec a Osek kolem 50, Svaté Pole 13 vesnic (viz mapy a přehledy majetku jednotlivých klášterů in: K.CHARVÁTOVÁ, *Dějiny cisterckého řádu v Čechách 1142-1420*, 1. svazek *Fundace 12. století*; 2. svazek *Kláštery založené ve 13. a 14. století*).

²⁵ *Listy kláštera zbraslavského*, ed. F. Tadra, Historický archiv 23, Praha 1904, č. 1, s. 1-2.

obvykle v prvních desetiletích po založení kláštera.²⁶ Ne však všechny dvory, které cisterciáci vlastnili, je možné označit za centra režijního hospodaření a za grangie. Dvorů existovala v držbě klášterů celá škála, od poddanských dvorců s malou polní výměrou, přes dvory darované šlechtou či panovníkem, jež mívaly plužinu maximálně v rozsahu několika lánů, až po rozsáhlé hospodářské komplexy, které pokládáme za grangie.²⁷

Většina pramenů české proveniencí ze 12. a 13. století označuje dvory cisterckých klášterů pojmem *curia*. Vedle něj se však používá i termín *grangie*, přičemž se obě pojmenování používají jako synonyma. Pro synonymálnost obou pojmů svědčí jak užívaný obrat *curia sive grangia*,²⁸ tak i skutečnost, že táž hospodářská zařízení označují různé prameny střídavě *curia* i *grangia*.²⁹ Termín *grangia* se vyskytuje poměrně hojně v papežských listinách, kdežto prameny české proveniencí tytéž lokality označují jako *curia*.³⁰

Vzhledem k tomu, že písemné prameny v odlišení dvorů běžného typu a grangií, nejsou oporou, je nutné stanovit určitá kritéria toho, které ze dvorů pokládat za grangie. Prvním z těchto kritérií je samostatná poloha. Zatímco většina dvorů vznikla v rámci vesnic, některé hospodářské komplexy tvořily samostatnou sídelní jednotku oddělenou od světského prostředí. Šlo buď o dvory, které vznikly na zeleném drnu, nebo o dvory založené na místě bývalého vesnického osídlení, po té, co byly tyto vesnice zrušeny. V Čechách známe oba typy- dvory na zeleném drnu, které dostaly své pojmenování podle provozů, které se na nich realizovaly (např. Rinthof, *Curia caprarum*, *Curia vaccarum*)³¹ i dvory založené v místech

²⁶ Srv. popis rané ekonomiky jednotlivých řádových domů (CHARVÁTOVÁ, *Dějiny cisterckého řádu v Čechách 1142-1420*, 1. svazek *Fundace 12. století*; 2. svazek *Kláštery založené ve 13. a 14. století*).

²⁷ Na variabilitu dvorů v držbě cisterckých klášterů ve střední Evropě poukázal W. SCHICH, *Zum Wirken der Zisterzienser im östlichen Mitteleuropa im 12. und 13. Jahrhundert*, s. 284

²⁸ RBM IV, č. 883, s. 350 ; č. 1886, s. 744; RBM V/1, č. 237, s. 124; Listy kláštera zbraslavského, č. 81, s. 42 ;

²⁹ Např. RBM III, č. 872, s. 345; UBH, č. 130, s. 146-147.

³⁰ Např. CDB IV, č. 192 a, s. 352, č. 238, s.410, CDB V, č.559, s. 127, RBM IV, č.1945, s. 765.

³¹ Rinthof je doložen na plaském panství v 1250 -CDB IV, č. 192 a, s. 352, jeho lokalizace není jistá. Od stejného názvu vzniklo pravděpodobně i místní pojmenování Ryntovy v blízkosti někdejšího pomuckého opatství, dnes součást obce Klášter. Dvory vyšebrodského kláštera *Curia caprarum* (dnes poloha Kozinec) a *Curia vaccarum* (Kraví dvůr) jsou zmíněny v listině z roku 1373 *Urkundenbuch des Cistercienserstiftes zu Hohenfurt in Bohmen*, ed. M. Pangerl, In: *Fontes rerum Austriacarum XXIII*, Wien 1865 (dále UBH), č. 139, s. 156-157. Ve všech případech šlo o dvory nejbližší příslušným klášterům.

zrušených vesnic, jejichž plužinu přejaly. Dvory, jež vznikly na místě vesnic, případně jiných starších typů osídlení (praedium), prameny dokládají na dvou klášterních panstvích (Plasy, Osek), a to celkem v jedenácti případech. Většina dokladů o depopulační politice cisterckých klášterů se opírá o písemné prameny. Vychází ze změny označení lokalit po jejich přechodu do držby cisterciáckého kláštera z původního villa, případně praedium, na grangia či curia.³² V případě oseckého dvora Hrnčírě existuje také doklad archeologický, převrstvení staršího vesnického osídlení hospodářským dvorem.³³ Toto archeologické zjištění potvrzuje, že změna terminologie, kterou vidíme v písemných pramenech, je skutečně relevantní a odráží sídelní změny, k nimž na uvedených lokalitách došlo.

Za další rys grangií lze pokládat mimořádně velkou rozlohu plužiny: Mezi cisterckými hospodářskými dvory nacházíme některé, jež se rozlohou své plužiny vymykají ostatním. Zatímco běžnými byly dvory s rozlohou několika málo lánů, existovaly i dvory s rozlohou nad deset lánů. Dvůr Poboří, který obhospodařoval sedlecký klášter již od 12. století, měl rozlohu snad kolem 18 lánů (cca 324 ha),³⁴ Kaznějov, patřící plaskému klášteru, byl přebudován na vesnici s výměrou 16 malých lánů (cca 180 ha),³⁵ další plaská grangie Hodyně byla nahrazena vsí o 11 lánech.³⁶

Grangie může indikovat i jejich stavební podoba. Z archeologického výzkumu je znám dvůr Hrnčírě, jenž patřil oseckému klášteru. Ten někdy v prvních desetiletích 13. století nahradil starší stejnojmennou vesnici, což historicky odpovídá období, kdy osecký klášter založený těsně před rokem 1200, budoval síť svých hospodářských provozů. Největší stavbu

³² V případě plaského kláštera se jedná o lokality Sechutice, Čechín, Kaznějov, Mladotice, Olšany, Nynice, Hodyně, Lomany, Kopidlo. Blíže k tomu K. CHARVÁTOVÁ, *Settlement patterns within the domain of Plasy abbey, Bohemia: 1100-1400*, Památky archeologické 83, 1992, s. 134-136. Na území panství oseckého jde o lokality Hrnčírě a Domaslavice -CDB II č. 64, s. 59-60; *Regesta diplomatica necnon epistolaria Bohemiae et Moraviae II- VII*, edd. J. Emler et alii, Praha 1882 sqq (dále RBM), č. 883, s. 351.

³³ Blíže k tomu v části věnované stavební podobě cisterckých dvorů.

³⁴ Dvůr klášter vlastnil od svého založení (CDB I, č. 155, s. 156). Rozloha půdy vypočítána na základě informací o velikosti výsevku (RBM IV, č. 779, s. 307-308).

³⁵ RBM IV, č. 1733, s. 692.

³⁶ F. X. PRUSÍK, *Urbář panství kačerovského z roku 1588*, Věstník královské české společnosti nauk 1896, s. 13.

dvora představovala odkrytá mohutná kůlová dvoulodní stavba rozměrů 30x 10 m, interpretovaná jako sýpka. V areálu dvora se nacházela ještě druhá podobná stavba, jež však nebyla nikdy dokončena. Druhá sýpka měla mít rozměry nejméně 23 x 12 m. Archeologický výzkum dále zachytil nadzemní dům a drobnější hospodářské stavby. Vzhledem k tomu, že předmětem výzkumu byla jen část plochy původního dvora, není jisté, jaké další stavby zde ještě stály. Celý areál byl ohraničen příkopem, vymežujícím plochu minimálně 60 x 130m.³⁷ Mohutné stavby sýpek představují v českém venkovském prostředí objekty, jež nemají svými rozměry, a mohutností kůlů, z nichž byly zbudovány, ve 12. a 13. století období. Jsou interpretovány jako varianty kamenných sýpek známých od 12. století ze západní Evropy, budov, jež tvořily stavebně nejvýraznější část cisterciáckých grangií. V českém prostředí jde o varianty pouze dvoulodní a provedené v lépe dostupném materiálu, ve dřevě.

Další obraz stavební podoby grangií poskytuje emfiteutická listina, jež se týká přestavby bývalého plaského dvora Kaznějov, který byl roku 1346 zrušen a přebudován na vesnici.³⁸ Ze staveb, které mohly souviset s někdejší grangií, budí pozornost kamenná patrová sýpka (*cellarium lapideum cum granario, quod super ipsum est*). Ještě zajímavější je *camera vero lapidea, quae refectorium dicitur*, snad někdejší obytná budova, kterou původně používali konvrši a již zůstalo pojmenování refektář.

Informace o sýpkách v Hrnčířích a v Kaznějově naznačují, že cistercké klášterní dvory mohly oplývat rozsáhlými stavbami, které se zcela vymykaly zástavbě tehdejšího českého venkova, jež však vycházely z cistercké tradice a v Čechách je můžeme chápat jako řadový import. Do třetice připomeňme kamennou sýpku, jež se zachovala v areálu plaského kláštera.

³⁷ Terénní situace orientačně publikovali J. BUBENÍK, T. VELÍMSKÝ, *Archeologický výzkum polykulturní lokality u Jenišova Újezda, okr. Teplice*, in: *Archeologické výzkumy v severozápadních Čechách v letech 1973 – 1982*, ed. T. Velímský, Archeologické studijní materiály, Praha 1986, s. 42-49, 137-138. Interpretace P. MEDUNA, *Archäologische Forschung im Raum des Klosterbesitzes von Ossegg*, in: *Cisterciáci ve středověkém českém státě. Sborník z kolokvia v Kutné Hoře, 9. - 13. června 1992, Les cisterciens dans le Royaume Médiéval de Bohême. Actes du colloques du Kutná Hora 9-13 juin 1992*, Cîteaux 47, 1996, s. 193-204; P. MEDUNA, *Curia Hirnzehil. Příspěvek k poznání restrukturalizace osídlení nejstarší osecké klášterní državy*, in: *Cysterki w dziejach i kulturze ziem polskich, dawnej Rzeczypospolitej i Europy Środkowej*, ed. A. Wyrwa, Poznań 2004, s. 1066-1072.

³⁸ RBM IV, č. 1773, s. 693.

Jde o románskou stavbu na půdorysu 30 x 12 m, která byla patrně součástí hospodářského dvora u kláštera.³⁹

Podle řádových předpisů měli na grangiích pracovat konvrši a spolu s nimi mohli být využíváni také námezdníci. Z českého prostředí známe jediný doklad, který indikuje přítomnost laických bratří na hospodářských dvorech, a tím je ona zmínka o refektáři v Kaznějově.

Takto definovaných grangií není z pramenů známo mnoho.⁴⁰ Dojem o vzácnosti grangií však může být dán i stavem pramenné základny, která k tématu vlastního hospodářství vypovídá jen velmi málo, pro 12. století, které by nás tolik zajímalo, prakticky vůbec. Jediný klášter, jenž má dochován archiv pro toto rané období – několik listin ze 12. století a relativně početné zprávy pro 13. století, klášter plaský, naznačuje, že klášterních grangií nemusel být nutě jen malý počet.⁴¹

Snad mnoho nepochybíme, budeme-li soudit, že všechna opatství, jež byla založena do doby kolem poloviny 13. století, grangie vlastnila. Na jedné straně šlo o dvory dobytkařské, jež se obvykle nacházely velmi blízko kláštera (lokality Rinthof, curia caprarum, curia vaccarum),⁴² na straně druhé o grangie obilnářské. Prameny naznačují, že k jejich vzniku docházelo v prvních dekádách existence řádových domů. Pokud budeme chtít mluvit o absolutních datech, lze uvažovat o 12. století, k této fázi však nejsou žádné doklady, s jistotou můžeme mluvit až o grangiích ve 13. století.⁴³

³⁹ M. PAVLÍK-D. LÍBAL, *Románská budova klášterního hospodářského dvora v Plasích*, Umění 28, 1980, s. 515-518.

⁴⁰ Za možné grangie pokládám minimálně: na panství kláštera sedleckého – Poboří; plaského - Sechutice, Čechín, Kaznějov, Mladotice, Olšany, Nynice, Hodyně, Lomany, Kopidlo; oseckého - Hrnčíře, Domaslavice; na panství kláštera Vyšší Brod - Curia caprarum, Curia vaccarum.

⁴¹ Na panství plaského kláštera se ve 13. století snad nacházelo devět grangií.

⁴² Podobně pojmenování a zaměření pokládá W. Schich za typické pro grangie u kláštera; uvádí např. např. Rinthof u kláštera Bildhausen (W. SCHICH, *Grangien und Stadthöfe der Zisterzienserklöster im Raum oestlich der mittleren Elbe bis zum 14. Jahrhundert*, in *Zisterziensische Wirtschaft und Kulturlandschaft*, ed. W. Schich, Berlin 1998, s. 70).

⁴³ Do první poloviny 13. století lze datovat na základě archeologického výzkumu grangii Hrnčíře; plaské klášterní dvory vznikly pravděpodobně z větší části v intervalu 1146-1250, dvůr Kopidlo zřejmě po 1250. Z pramenů lze zjistit pouze dobu, kdy byla lokalita jmenována jako vesnice a pak jako grangie - CDB I, č. 396, s. 408-409; č. 322, s. 295-296; č. 325, s. 298; č. 336, s. 306; č. 343, s. 310; č. 426, s. 426-428; CDB II, č. 125, s.

Již bylo řečeno, že vlastní hospodářství cisterckých klášterů nikdy nepředstavovalo jediný zdroj příjmů, ale že bylo pouze jednou ze složek finančních zdrojů kláštera.

Porovnáme-li si počty vesnic, jež kláštery vlastnily, s počty předpokládaných grangií, dojdeme k jednoznačnému závěru, že část příjmů reprezentovaná poddanskými dávkami převažovala nad výnosy klášterních grangií.

Etapa vlastního hospodářství pravděpodobně netrvala dlouho. K její proměně začalo docházet snad již od druhé poloviny 13. století, jak naznačuje situace uvedeného dvora Hrnčíře, který začal být před koncem 13. století přestavován. Během této přestavby objekty grangie charakterizované především oběma rozlehlými sýpkami, ustoupily novému typu hospodářského areálu. Druhá fáze dvora měla již podobu odlišnou, kompaktnější, bez příkopu, naopak s ústřední tvrzí jako sídlem správce dvora.⁴⁴ Se zjištěními archeologie koresponduje řeč písemných pramenů, která vypovídá, že většina někdejších grangií přestala sloužit svému původnímu účelu v průběhu 14. století, ať již proto, že byla dána do pronájmu⁴⁵ nebo přestavěna na vesnici.⁴⁶ Některé objekty však zůstaly v rukou a v režii klášterů až do husitských válek. Jednalo se většinou o dvory v blízkosti kláštera, jež cisterciáci využívali pro své vlastní zásobování.⁴⁷

Máme-li zhodnotit první fázi ekonomiky cisterckých klášterů v Čechách, můžeme konstatovat, že opatství, která vznikla ve 12. a po většinu 13. století, se snažila o soulad mezi zvyklostmi českého prostředí a cisterckým ekonomickým modelem. Na straně jedné trvale rozšiřovala svůj rentový velkostatek, který tvořil po celý středověk hlavní zdroj jejich příjmů, na straně druhé však také budovala vlastní hospodářství. Kláštery se podle cisterckého vzoru

113-114; č. 342, s. 351 – 352; CDB IV, č. 192 a, s. 352-353. Grangie vyšebrodského kláštera vznikly pravděpodobně ve 2. polovině 13. století.

⁴⁴ Zhodnocení obou fází dvora Hrnčíře viz P. MEDUNA, *Curia Hirnzhedil. Příspěvek k poznání restrukturalizace osídlení nejstarší oseké klášterní državy*, in : *Cysterki w dziejach i kulturze ziem polskich, dawnej Rzeczypospolitej i Europy Środkowej*, ed. A. Wyrwa, Poznań 2004, s. 1066-1072.

⁴⁵ Do pronájmu byl dán v roce 1340 dvůr v Poboří (RBM IV, č. 1733, s. 692 – 693).

⁴⁶ Takový byl osud grangie v Kaznějově, která byla v roce 1346 předána lokátorovi, aby ji přestavěl na vesnici o 16 lánech (RBM IV, č. 1773, s. 693).

⁴⁷ V rukou vyšebrodského kláštera zůstaly jeho blízké grangie curia caprarum a curia vaccarum.

obklopile hospodářskými dvory, na nichž snad do určité míry pracovali konvrši, pravděpodobně ne všude, neboť konvršů nejspíše nebylo v Čechách nikdy mnoho.⁴⁸ Tento systém odpovídal struktuře hospodářství i dalších středoevropských zemích, kde všude vedle rentového velkostatku existovaly také grangie a tvořily součást cistercké ekonomiky.⁴⁹

⁴⁸ Konkrétní čísla o počtu konvršů nacházíme v českém prostředí jen velmi málo. Podle vizitačního protokolu z roku 1344 existoval v Pomuku numerus clausus, a to šedesát mnichů a třicet konvršů (Prameny k dějinám duchovenstva v době předhusitské a Husově, č. 13, s. 118). I když se toto číslo zdá relativně vysoké, jistě by podobný počet konvršů nestačil na práci na všech klášterních dvorech. Velké západoevropské kláštery mívaly výrazně větší množství těchto řádových pracovníků (srv. např. belgický klášter Les Dunes, kde kolem roku 1250 působilo 120 mnichů a 240 konvršů; v době svého vrcholu kolem roku 1300 mělo opatství 211 mnichů a asi 500 laických bratrů (L.J. LÉKAI, *The Cistercians, Ideals and Reality*, University Kent Press 1977, s. 91).

⁴⁹Z rozsáhlé literatury k tomuto tématu výběrově: S. RYBANDT, *Średniowieczne opactwo cystersów w Rudach*, Wrocław 1977, s. 43-46. K. GUZIKOWSKI, *Zisterzienser im östlichen Mitteleuropa am Beispiel des Klosters Kolbacz*, in: *Spiritualität und Herrschaft*, ed. O.H. Schmidt, Berlin 1998, s. 223-232. M. SCHATTKOWSKY, *Ora et labora. Wirtschaftliche Grundlagen des Klosterlebens in Altzelle*, in: *Altzelle. Zisterzienserabtei in Mitteldeutschland und Hauskloster der Wettiner*, Leipzig 2000, s. 141-160. A. NIEMECK, *Die Zisterzienserklöster Neuenkamp und Hidensee im Mittelalter*, Böhlau Verlag, Köln 2002, s. 51-60. W. P. KÖNIGHAUS, *Die Zisterzienserabtei Leubus in Schlesien von ihrer Gründung bis zum Ende des 15. Jahrhunderts*, Deutsches Historisches Institut Warschau Quellen und Studien, Band 15, Wiesbaden 2004, s. 205. A. KUCZERA, *Grangie und Grundherrschaft. Zu Wirtschafts Verfassung des Klosters Arnsburg zwischen Eigenwirtschaft und Rentengrundherrschaft 1174-1400*, Darmstadt und Marburg 2003. U. PULS – K. PULS, *Agrarwirtschaft der einstigen Zisterzienserklöster in Brandenburg*, ed. O. H. Schmidt, D. Schuman, in: *Zisterzienser in Brandenburg*, Berlin 1996, s. 22-37. W. SCHICH, *Die Gestaltung der Kulturlandschaft im engeren Umkreis der Zisterzienserklöster zwischen mittlerer Elbe und Oder*, in: *Zisterzienser, Norm, Kultur, Reform- 900 Jahre Zisterzienser*, ed. U. Knefelkamp, Berlin-Heidelberg-Mailand-Paris-Singapour-Tokyo 2001, 179-209.